

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research

Sayı/Issue 18 (Ekim/October 2024), s. 70-84.

Geliş Tarihi-Received: 12.10.2024

Kabul Tarihi-Accepted: 30.10.2024

Araştırma Makalesi-Research Article

ISSN: 2687-5675

DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.243

Geç Dönem Çağatay Türkçesi ile Yazılmış İpekçilik Kitabı Üzerine (Yazı Çevrimli Metin-İnceleme)

On a Book about Silksmithing Written in Late Chagatay Turkish (Transcribed Text-Review)

Hatice VELİ*

Öz

Çağatay Türkçesi, 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya'da yaşayan Türk halkları tarafından ortak yazı dili olarak kullanılan bir dildir. Çağatay Türkçesi adlandırması, Orta Asya'da yaşayan Türk halklarının dillerinin şive ve ağız özellikleri esas alınarak ayrı bir dil oluşturulmasından sonra kullanımdan kalmıştır. Orta Asya'daki Türk halklarının dilinin bu tür ayrıştırılmasında Rus dil planlayıcılar önemli rol oynamıştır. Günümüzde Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi Çağatay Türkçesinin devamı olarak görülmektedir. Uygur Türkleri tarafından 20. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmış Çağatay Türkçesiyle farklı türden birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin bazıları el yazma eserleriyken bazıları da Batı tarzı matbaalarda basılan basma eserlerdir. Bu eserlerden biri de 1935 yılında Kaşgar'da basılan *İfekçilik- İfek Kurtlarını Terbiye Kılav -Ücme-Tut Dirahtlarını-Ösdürü Hakkında Rehbername* adlı kitapçıktır. Çalışmamızda Geç dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış bu eserin yazım, ses ve yapı özellikleri incelenmiştir. Eser, Yusif Muzaffer adlı kişi tarafından yazılmış ve Kaşgar Ticaret ve Sanayi Şirketinin sponsorluğunda, İsveç Misyonerlerinin Kaşgar'da kurduğu basımevinde 2000 adet basılmıştır. Toplam 25 sayfadan oluşan kitapçığın 18 sayfası doğrudan ipekçilik ve ipek böceği yetiştiriciliği ile ilgilidir ve eser, İsveç'teki Lund Üniversitesi Kütüphanesi'nin Jarring Koleksiyonunda yer almaktadır. Çalışmamızda ise eserin bilgisayar ortamındaki biçiminden yararlanılmıştır.

Çalışmamız üç farklı bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın *Giriş* bölümünde, Jarring Koleksiyonu hakkında ve çalışmamızın ana malzemesini oluşturan ipekçilik ile kitapçık metni hakkında bilgi verilmiştir. Ardından metnin yazım, ses ve yapı özellikleri üzerinde durulmuştur. Son olarak ise 25 sayfadan oluşan kitapçık metninin transkripsiyonu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: geç dönem Çağatay Türkçesi, ipekçilik, Kaşgar, dil incelemesi.

Abstract

Chagatay Turkish is a language used as a common written language by the Turkic peoples living in Central Asia from the 15th century until the early 20th century. The name Chagatay

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümü, e-posta: haticeveli78@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7662-8089.

Turkish fell out of use after the creation of a separate language based on the dialect and dialectal features of the languages of the Turkic peoples living in Central Asia. Russian language planners played an important role in this separation of the languages of the Turkic peoples of Central Asia. Today, Uzbek Turkish and New Uyghur Turkish are seen as the continuation of Chagatay Turkish. Many works of different genres were written in Chagatay Turkish, which was used by Uyghur Turks until the mid-20th century. Some of these works are manuscripts, while others are printed works printed in Western-style printing presses. One of these works is the booklet titled *İpekçilik- İpek Kurtları Terbiye Kılav-Ücme-Tut Dirahtları- Ösdürü Hakkında Rehbername*, published in Kashgar in 1935. In this study, the spelling, phonetic and structural features of this work written in late Chagatay Turkish are analyzed. The work was written by *Yusif Muzaffer* and printed in 2000 copies in the printing house established by the Swedish Missionaries in Kashgar under the sponsorship of the Kashgar Trade and Industry Company. The booklet consists of a total of 25 pages, 18 pages of which are directly related to sericulture and silkworm breeding, and the work is in the Jarring Collection of the Lund University Library in Sweden. In our study, the computerized version of the work was utilized.

Our study consists of three different sections. In the Introduction section of the study, information about the Jarring Collection and sericulture, which constitutes the main material of our study, and the text of the booklet are given. Then, the spelling, phonetic and structural features of the text are emphasized. Finally, the text of the booklet, which consists of 25 pages, has been transcribed.

Keywords: Late Chagatay Turkish, silkmaking, Kashgar, language analysis.

Giriş

Çağatay Türkçesi 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya'da kullanılan edebî bir dile verilen addır. Çağatay Türkçesi Hakaniye (Karahanlı) ve Harezmi-Altın Ordu yazı dillerinin devamı olarak Timurular devrinde teşekkül etmiş ve Nevai'nin eserlerinde klasik şeklini almıştır. Oldukça uzun bir tarihi süreç içerisinde kullanılan Çağatay Türkçesi, araştırmacılar tarafından farklı dönemlere ayrılarak da incelenmiştir (Eckmann, 2012, s. 13-16). Genel olarak Çağatay Türkçesinin 20. yüzyılın başlarına kadar yani Orta Asya Türk dilinin şive ve ağız özellikleri esas alınarak ayrı bir dil oluşturulmasına kadar kullanıldığı düşünülmektedir. Ancak Çağatay Türkçesi 20. yüzyılın ortalarına kadar Uygur Türkleri tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Batı tarzı matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte 1900'lerin başlarından itibaren Doğu Türkistan'da Çağatay Türkçesi ile çok sayıda gazete, dergi, takvim, ders kitapları ve broşür vb. birçok eser basılmıştır. Bu eserlerin bazıları günümüzde İsveç'teki Lund Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır (Jarring, 1991b).

Çalışmamıza konu olan ipekçilik ve ipek böceği yetiştiriciliği ile ilgili bu kitapçık, İsveç misyonerlerinin Kaşgar'da kurduğu basımevlerinde basılmış ve Jarring Koleksiyonu (Jarring Collection) adıyla dijital ortamda erişime açılmıştır. Jarring Koleksiyonu, 560 tane yazma eseri ihtiva etmektedir, bunların çoğu 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar farklı dönemlere ait eserler olup dünyadaki en büyük üçüncü Doğu Türkistan yazmaları koleksiyonunu oluşturmaktadır. Doğu Türkistan'ın kültürünü ve toplumunu yansıtan klasik ve folklorik edebî metinlerin yanı sıra İslamiyet'e dair dinî yazmalar, tarihî ve kanunî evraklar ile tıp, ticaret ve tasavvuf vb. hakkındaki risaleler ve ayrıca Doğu Türkistan'daki İsveç misyonerlik faaliyetleriyle ilgili kayıtlar gibi birçok türden örnek bir seçkiyi bünyesinde barındırmaktadır (Törnvall, 2014, s. 108; Hacımuhammed, 2023, 74-78).

1. Kitapçık Metni Hakkında

İpekçilik ile ilgili bu eser, 1935 yılında Kaşgar'da basılmıştır. Söz konusu dönemlerde Kaşgar'da misyonerlik faaliyetleri yürüten İsveçlilerin kurduğu basımevinde basılan eser, kapak sayfaları ve ilavelerle birlikte toplam 25 sayfadan oluşmaktadır. Eserin

adı kapak sayfasında Çağatay Türkçesiyle *İfekçilik- İfek Kırtlarını Terbiye Kılıu -Ücme-Tut Dirahtlarını-Ösdürü Hakkında Rehbername* “İpekçilik, İpek Böceği Yetiştirme, Dut Ağacı Yetiştirme Hakkında Kılavuz” olarak geçmektedir. Kapak sayfasında eserin Çağatayca adının yanında Çince, Rusça ve İngilizce adı da geçmektedir. Eserin kapak sayfasında eserin yazarının adı (*yazucu Yusif Muzaffer*), eseri yayımlayan kurumun adı (*Nāşiri: Cenūbi Uyğuristānda İfekçilik Merkezi*), eserin yayımlanmasında sponsor olan kurumun (*Kaşgar Ticāret ve Şinā'at Şirketi*) bilgileri de yer almaktadır. Dut ağacı ve ipek böceğinin resimleri bulunan kapak sayfasında ayrıca miladi takvimi ve Minguo takvimi¹ yer almaktadır.

Kapak sayfasından sonra eserde ipekçiliğin çiftçilik için faydalı bir zanaat (*ifek kırtları bakup terbiye kılıu dihkān rüzgārīga çoṅ fāidedür*) olduğuna dair bir giriş (*sözbaşı*) kısmı da yer almaktadır. Eser ipekçilik, ipek böceği yetiştiriciliği ile konular şu başlıklar altında verilmiştir.

- İfekçilik hem ifek kırtları hakkında ma'lumāt* (İpekçilik ve ipek böcekleri hakkında malumat) - [Sayfa 1]
- Fille uruğı kandaı yol ilen çet memleketlerge çıktı* (İpek böceği tohumu hangi yol ile yurtdışına çıktı?) [Sayfa 2]
- İfek kırtları bakup terbiye kılıu dihkān rüzgārīga çoṅ fāidedür* (İpek böceği bakımı ve yetiştiriciliği çiftçilerin yaşamı için çok faydalıdır.) [Sayfa 3]
- Kırt bakuçılarığa maşlahat* (Böcek bakıcılarına tavsiyeler) [Sayfa 3]
- Kırtların keselleri* (Böceklerin hastalıkları) [Sayfa 13]
- Ücme dirahıt-leri-ni österiş yolları* (Dut ağaçlarını yetiştirme yolları) [Sayfa 14]
- Ücme yafraqlarını alış yolları* (Dut ağacının yapraklarını alma yolları) [Sayfa 16]
- Ücme-tut dirahıt-nı keselleri* (Dut ağacının hastalıkları) [Sayfa 17]
- Ücme tut baqış toğrısıda ba'z-ı bir maşlahatlar* (Dut ağacının bakımı hakkında bazı tavsiyeler) [Sayfa 18]

Yukarıdaki her ana başlık altında konular kendi içinde gruplandırılarak açıklamalar yapılmıştır. İpekçilik ve ipek böceği yetiştiriciliği ile ilgili kılavuz niteliğinde olan bu kitapçık, okuyuculara ipek böceğinin hangi yöntemle yetiştirildiğinde en çok verim elde edileceğine anlatan bilgilendirici bir kitaptır. Dolayısıyla kitap içinde zaman zaman ipek böceğinin yaşam döngüsü ile ilgili resimli açıklama ve ipek böceğinin yaşaması için yapılan özel rafların resmi, ipek böceğinin besin kaynağı olan dut ağacının dikimi ile ilgili görsel ve dut ağacının Kaşgar'da en çok yetiştiği yer olan Hidāyetu'llāh İşān Hocā'nın mezarının çevresinin fotoğrafı da ilave edilmiştir. Kitapçığın son sayfasında ise yakında yayınevinden çıkacak olan kitaplarla ilgili duyuru metni, söz konusu dönemdeki Doğu Türkistan'ın ve Kaşgar'ın yöneticilerine ithaf edilen teşekkür yazısı, Kaşgar Transport-Nakliyat Şirketinin açılış duyurusu ve son olarak da Kaşgar Ticaret ve Sanayi Şirketinin maksadı ve şirketin başkanı ve başkan yardımcılarının adlarına yer verilmiştir.

2. Yazım ve İmla Özellikleri

Eserin geneline baktığımızda tutarlı bir imlanın uygulandığı görülse de yine birçok kelimenin yazımında çoklu imla özelliklerinin görüldüğü tespit edilmiştir.

Çoklu Yazım Gösteren Sözcükler

Metinde Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerin yazımında genellikle tek yazım özelliği kullanılsa da yer yer aynı kelimenin iki farklı yazımıyla karşılaşmak mümkündür:

¹ Çin'de 1911 yılında Sun Yat-sen tarafından kurulan Zhonghua Minguo hükümetinin kullandığı takvimdir. Zhonghua Minguo hükümetinin kurulduğu ilk yıl olan 1911 yılı Minguo'nun 1. yılı olarak belirlenmiştir.

ifek ایفەك (sayfa 1/1) / yifek يفك (sayfa 1/ 4), çaplaşup چاپلاشوپ (sayfa 4 / 19)/ çaflaşıp ایسیق (sayfa 1/11), fāyde فایده (sayfa 1/11)/ fāidelanmaqınız فاندەلانماقنیز (sayfa 3 /6), ısıq ısıق (sayfa 3/ 10)/ ısıq اسیق (sayfa 3/14), qandağ قانداغ (sayfa 3/7)/ qanday قانداى (sayfa 2/ 9)/ qandaq صالقون (sayfa 2/12), çığqandan چیققاندىن (sayfa 7/2)/ çıqandan چقان دمن (Sayfa 7 /4), şalkun صالقون (sayfa 3/10)/ salkun سالقون (sayfa 6/7)/ şalkın صالقین (sayfa 9/ 18), bolsa بولسه (sayfa 11/4)/ bolsa بولسا (Sayfa 11/1), yafraqlar يافراقلار (sayfa 16/16)/ yarfaklarını يارفاقلارنى (sayfa 16/17)/ yakraq ياقراق (sayfa 17/5), kèyim كىيم (sayfa 13/15)/ kèyüm كىوم (sayfa 13/16)/ kèyn كىن (sayfa 7/1), kèyin كىين (sayfa 6/17), kepile كپيله (sayfa 6/15)/ kefile كفيله (sayfa 5/3), qavatlik قافاتلىك (sayfa 10/6)/ qabat قابات (sayfa 9/13), kılıp قىلوب (sayfa 14/2)/ kılıf قىليف (sayfa 9/13), kılıp قىلب (sayfa 10/6), qaraŋgi قارانگى (sayfa 10/14)/ qaraŋgi قارانگى (sayfa 10/14)/ qaraŋgu قارانگو (sayfa 10/9), kerek كرك (sayfa 12/16)/ kerek كيرك (sayfa 18/6), ācratup آجراتوب (sayfa 4/10)/ acratıp اجرتب (sayfa 13/8)/ ācratıp آجراتيب (sayfa 11/13), āvkat آوقات (sayfa 11/8)/ avkat اوقات (sayfa 13/6), ālip آليب (sayfa 13/11)/ alıp اليب (sayfa 5/7)/ ālup ألوب (sayfa 4/15); yarım يارم (sayfa 15/14), yarım ياريم (sayfa 15/1); kèsüp كىسوب (sayfa 16/1), kèsip كىسيب (sayfa 15/19); bilen بىلن (sayfa 17/13), bilen بىيلن (sayfa 19/1), bilen بيلان (sayfa 5/14); èzüp ايزوب (sayfa 14/15), èzip ايزيب (sayfa 5/14); qolnız قولنيز (sayfa 5/14), qolunız-nıñ قولونيزنىك (sayfa 5/15); berseniz برسەنيز (sayfa 5/8), bərseniz بىرسەنيز (sayfa 5/15); şaklanız ساقلانيز (sayfa 3/10), saklasanız ساقلاسانيز (sayfa 4/5); çıqsada چىقسەدە (sayfa 4/5), çıksa چىقسا (sayfa 5/1); salıp ساليب (sayfa 4/16), şalıp شاليب (sayfa 4/13); içinden اچىندەن (sayfa 6/13)/ içiden اچىدەن (sayfa 7/2), lāzimdir لازمدر (sayfa 3/3)/ lāzimdur لازمدر (sayfa 18/4), kèlgende كىلگەندە (sayfa 2/2)/ kèlgende كىلگەندە (sayfa 3/14).

Ünlülerin yazımı

/a/ ünlüsünün yazımı

a ünlüsü söz başında bazen elif (ا) ile bazen medli elif (ä) ile gösterilmiştir: āq (Sayfa 1/2), ādım (sayfa 1 / 9); alğa (sayfa 3/3). Ancak bazı durumlar aynı kelime için de iki farklı imlânın kullanıldığı görülmüştür: alğa (sayfa 3/3); ālğa (sayfa 1 /6). Kelime içinde bazen gösterilmez: qurtlarnı قورتلرنى (sayfa 1/2), bazen ise elif (ä) ile gösterilir: Kaşgar كاشغر (sayfa 1/ 4). Kelime sonunda ise elif (ا) ile ya da güzel he (ە) ile gösterilmiştir: Uyğuristān-da بولسه (sayfa 1 /9), Uyğuristānda بولسه (sayfa 4 / 3), taza تازا (sayfa 3/ 13), bolsa بولسه (sayfa 1/ 4).

/e / ünlüsünün yazımı

e ünlüsü söz başında bazen elif (ا) ile bazen de elif-ye (اي) ile gösterilmiştir: eger اگر (sayfa 4/5), erige ايرىكە (sayfa 2/12), emrine اميرينه (sayfa 2/11), elge ايلگە (sayfa 2/13). Kelime içinde bazen elif (ä) ile, bazen de güzel he (ە) ile gösterilir, bazen ise hiç gösterilmemiştir: öskan اوسكان (sayfa 1/3): ücme اوجمه (sayfa 1 / 2), yeŋi يىكى (sayfa 1/11). Kelime sonunda ise güzel he (ە) ile gösterilir: ücme اوجمه (sayfa 1 / 2).

/è/ ünlüsünün yazımı

Kapalı e ünlüsü söz başında bazen elif (ا) ile bazen de elif-ye (اي) ile gösterilmiştir: èrte ايرته (sayfa 4/ 12), èŋ اينڭ (sayfa 9/ 2), ètken ايتكان (sayfa 2), söz içinde ise y (ي) ile gösterilmiştir: kèsip كىسيب (sayfa 5/7), nème نيمه (sayfa 2/1), yèr بىر (sayfa 1/10).

/i, ı / ünlüsünün yazımı

i, ı ünlüsü söz başında bazen elif-ye (ى + ا) ile bazen de elif (ä) ile gösterilir: ifek ایفەك (sayfa 1 / 5), ilen ايلان (sayfa 4 /15), işni اشنى (sayfa 3 /4), ihtimāl احتمال (sayfa 3/ 11), ısıq اسیق (sayfa 4/ 7). Söz içinde bazen elif-ye (ى + ا) ile bazen de y (ي) ile gösterilir, bazen de gösterilmez: èken ايكان (sayfa 2/1), yip بيب (sayfa 2 /3), biz بىز (sayfa 3 /3), yarım يارم (sayfa 4/13),

şalıp صالیب (sayfa 4 /13), kız قیز (sayfa 5/3). Kelime sonunda ise y (ى) ile gösterilmiştir: küni (كونى) (sayfa 4 /9).

/o, u, ö, ü/ ünlülerinin yazımı

o, u, ö, ü, ünlüleri kelime başında daima elif+vav (و + ا) ile gösterilmiştir: ortasında اورتاسنده (sayfa 6 /15), ötken اوتكان (sayfa 1/11), ücme اوجمه (sayfa 1/2), Uyğuristan اويغورستان (sayfa 2 / 9). Kelime ortasına ve sonunda ise vav (و) ile karşılanmıştır: çoŋ چوڭ (sayfa 3/1), bu بو (sayfa 2 /1).

Ünsüzlerin yazımı

Ünsüzlerin çoğu genel olarak bir harfle işaretlenmiştir. Ancak ünsüzlerden ç, p, ŋ harfleri ise iki harfle işaretlenmiştir. Burada ünsüzlerin hepsinin işaretlenmesini gerek görmedik.

/p/ ünsüzü bazen ب ile, bazen پ ile işaretlenmiştir: koyup قویوب (sayfa 4 /1), köp كوب (sayfa 6 /1), çaplaşup چاپلاشوب (sayfa 4 / 19), postı پوستى (sayfa 6 /17). /ç/ ünsüzü ise چ ile gösterilmiştir: çıkadur چیقادور (sayfa 7/2), üçün اوچون (sayfa 6/ 17). /ŋ/ ünsüzü ise bazen نك ile, bazen ڭ ile bazen de sadece ك ile gösterilmiştir: çoŋ (sayfa 3 /2), fâidelanmaŋıŋız فائدهلانماڭڭیز (sayfa 3 /6), koysaŋız قویسانڭیز (sayfa 3 /10), şalaŋ شالاڭ (sayfa (11/10), yürmeŋ یورمەڭ (sayfa 12/18), dirahıtŋ درختك (sayfa18/15).

Biçim Özellikleri

İsim

İsim Hâlleri

İlgi Hâli

Bu metinde ilgi hâli genel olarak /+nIn/+ In/ eklerinden oluşmaktadır: bizniŋ (sayfa 2/10), bunıŋ بونیک (sayfa 2/7), ‘ömürlerinin لرننیک ‘ömrüleriniŋ (sayfa 6/11), dirahıtlarıŋ درختلرنڭ (sayfa 18/1), dirahıtŋ şahlarıŋا شاخلاریڭا (sayfa18/15).

Yükleme Hâli

Bu metinde yüklem hâli genel olarak /+nI/ eklerinden oluşmaktadır: kırtlarıŋ قورتلرنى (sayfa 9/1), yıgaçnı یغاچنى (sayfa 9/12), sunı سونى (sayfa 10/1).

Yönelme Hâli

Bu metinde yönelme hâli genel olarak /+GA, +ŋA, +A/ ekleriyle oluşmaktadır: kırtlarğa قورتلرغه (sayfa 5/5), uykuğa اویقوڭا (sayfa 6/9), rüzgârige روزگاریگه (Sayfa 3/1), sizge سزگه (sayfa 11/14). tarafka طرفقه (sayfa 13/6), özlerine اوزلرینه (sayfa 15/16), buŋا بونکه (sayfa 9/3), uruğına اوروغنه (sayfa 16/10).

Bulunma Hâli

Bu metinde bulunma hâli genel olarak /+dA/ ekleriyle oluşmaktadır: öyde اویده (sayfa 5/7), âftâbda آفتابده (sayfa 4/4).

Ayrılma Hâli

Bu metinde çıkma hâli /+dAn/+dIn/ ekleriyle oluşmuştur: uruğdan اوروڭدان (sayfa 4/12), öziden اوزیدن (sayfa 4/1), künden کوندن (sayfa 2/15), ħaltasıdın خالتەسیدین (sayfa 3/13), evveldin اولدین (sayfa 4/13).

Eşitlik Hâli

Çalıştığımız bu metinde eşitlik hâli /+çA/ eki ile ifade edilmiştir: şunça شونچه (sayfa 14/3), ança آنچه (sayfa 14/4).

Sınırlama Hâli

Çalıştığımız bu metinde sınırlama hâli /+gIçA/ eki ile ifade edilmiştir: uyğusu-ğıça غیغیغی (sayfa 5/17), yılğıça یلغیغی (sayfa 14/7).

İyelik Ekleri

İncelediğimiz bu metindeki iyelik ekleri aşağıdaki gibidir:

Çokluk 1. şahıs iyelik eki /+(I)mIz/'dır : hayâtımızda حیاتمزدہ (sayfa 3/3). Çokluk ikinci şahıs iyelik eki /+ (I)ŋIz/'dir: fâidelanmağınız فاندہ لانماقئز (sayfa 3/7), vaqtiñiz وقتیکزده (sayfa 3/9). Teklik üçüncü şahıs iyelik eki /+(s)I/'dir: hatunı خاتونى (Sayfa 2/2), talası تالاسى (sayfa 2/2), melikesi ملیکەسى (sayfa 2/4).

Filler

Geniş Zaman

İncelediğimiz bu metinde geçmiş zaman çekimi /-r, -Ar -Ur/ ekleriyle ifade edilmiştir: taparlar تاپارلر (sayfa 1/3), çıkar چیقار (sayfa 4/13), koyarsız قویارسز (sayfa 4/12), baqarsız باقارسیز (sayfa 4/11), bolur siz بولور سز (sayfa 12/17).

Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman çekim eki Çağatay Türkçesinde olduğu gibi /+A, -y +dUr/ ekiyle yapılmıştır: boladur بولادور (sayfa 11/5), öledür اولدور (sayfa 11/7), oraydur اورایدور (sayfa 11/9).

Geçmiş Zaman I

Görülen Geçmiş Zaman

Bu metinde görülen geçmiş zaman çekimi /-dI/ eklerinden oluşmuştur: yazıldı یازیلدی (sayfa 0/11), kaldı قالدی (sayfa 2/8), idi ایدی (sayfa 2/7).

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Bu metinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi /-mIş, -GAn/ ekleriyle ifade edilmiştir: kelmışdur کیلمشدور (sayfa 0/7), çıkmış چیقمش (sayfa 2/10), tarqalğan تارقالغان (sayfa 2/16), yardım êtken یاردم اینکن (sayfa 2/5), bilgenler لمر بیلگنلر (sayfa 1/10).

Geçmiş Zaman II

Geçmiş zaman II çekim eki Çağatay Türkçesinde olduğu gibi /+(I)p+dUr/ ekiyle yapılmıştır: kélipdur کیلیبدور (sayfa 2/16), tutupdur توتوبدور (sayfa 2/4), taşıpdur تاشپدور (sayfa 10/12).

Gelecek Zaman

İncelediğimiz bu metinde gelecek zaman çekim ekleri /-(y)AçAk, -A+dUr/'dur: olaçaqtır اولاچاقتور (sayfa 0/14), bèreçekdur بیرمچکدور (sayfa 0/17-18), çıkadur چیقادور (sayfa 4/2), kaladur قالادور (sayfa 4/5), yaqmaydur یاقمایدور (sayfa 4/7), çıdaylar لار چیدای (sayfa 4/8).

Emir-İstek Kipi

Çalışmamızda rastlanan emir-istek ekleri şöyledir. İkinci çokluk emir-istek kipi /-(I) ŋIz/'dır: alınız الینکز (sayfa 3/10), şaqlañız صاقلانکز (sayfa 3/12), koyıñız قوینکز (sayfa 3/16).

Üçüncü tekil kişi emir-istek kipi eki /-sUn/'dur: bolsun بولسون (sayfa 5/15), berilmesün بیریلماسون (sayfa 5/16), bolmasun بولماسون (sayfa 5/6).

Şart kipi

Çalışmamıza konu olan bu metinde şart kipi çekimi /-sA/ eklerinden oluşmuştur: baqsanız باقسانکیز (sayfa 10/6), bolsa بولسا (sayfa 11/1), yürmeseniz یورماسانکیز (sayfa 12/4).

Gereklilik kipi

Bu metinde gereklik çekimi genel olarak <kerek>, bazen <lazım> kelimelerinin yardımıyla karşılanmıştır: koyış lazımdur قویش لازمدور (sayfa 18/4), tarımağ kerek تیریماق کیرهک (sayfa 18/6), terbiyelemek kerek تربیهلمهک کیرهک (sayfa 18/12).

Birleşik kipler

Birleşik çekim hikâye, rivayet olmak üzere iki çeşittir:

Hikâye

Hikâye çekimi, /i-/ fiilinin görülen geçmiş zaman eki ile yapılmıştır. Geniş zamanın hikâyesi: bilmes édi بيلماس ایدی (sayfa 1/9).

Rivâyet

Öğrenilen geçmiş zaman rivayeti: tégken éken تیکان ایکان (sayfa 2/12).

İsim-fiiller

Bu metinde rastlanan isim-fiil şekilleri şöyledir: /-mAk, -mAqçı-/: kılmak قیلماق (sayfa 0/1), taşlamak için تاشلاماق اوچون (sayfa 6/18), bilmekçi bolsañız بولسانکیز (sayfa 10/14).

Sıfat-fiiller

Bu metinde sıfat fiiller /-GAN/ ekiyle kurulmuştur: ösken cāy اوسکان جای (sayfa 1/3), körsetilgen maşlahat کورستلگن مصلحت (sayfa 11/3), baqadurğan memleket باقادورغان مملکت (sayfa 1/4), yatқан bir fille یاتقان بیر فله (sayfa 1/13).

Zarf-fiiller

İncelediğimiz bu metinde zarif fiiller /-(l)p, -(U)p, -mAsdAn, -GUNça, -GAndA, -U, -A,-y- / ekleriyle kurulmuştur: başılıp باصلوب (sayfa 0/7), tafıp تافیب (sayfa 1/12), çaflaşıp چافلاشب (sayfa 1/11), yibermeden بیهرمسدن (sayfa 0/6), қоşмасдан قوشماسдан (sayfa 4/11), kelgünçe اوسیدیرو (sayfa 3/11), çıkğunچه چیقغونچه (sayfa 4/1), kelgende کیلگنده (sayfa 2/2), ösdürü اوسیدیرو (sayfa 0/14), çıkqaruو چیقارو (sayfa 0/15), kılu قیلو (sayfa 3/1), kımırlamay قیمرلامای (sayfa 6/19).

3. Yazı Çevrimli Metin

[Kapak Sayfası]

İfekçilik-İfek Kırtlarını Terbiye Kıluv-Ücme-Tut Dirahtlarını-Ösdürü Haqqında Rehbernâme

Nâşiri: Cenübî Uyğuristânda İfekçilik Merkezi

Yazuçı: Yusif Muzaffer

Kaşğar Ticâret ve Şinâ'at Şirketi

Mingoy -24-1935

[Sayfa 0]

Sözbaşı

(1)İfekçilik dihkāncılığın çok fâidelik bir hüneridir (2) İfek kırtlarını terbiye kılmak için āk ücme (tut) dirahıtları lâzım- (3) dur. Ücme ösken cāylarda ifek kırtlarından milyonlarca tıllā-lik fāyde (4) körüp dünyāda rāhat yaşaydurlar. Cenübî Uyğuristānda Kaşğar Yārkent Hōten (5) bolsa dünyāda birinci fille uruğını hem ifek-ni dünyāğa çıkarğan bolsa hem (6) özi ifek-çilik işini ālğa yibermesiden belki miñ yıl evvel bolğandın pes (7) derecege kélmişdür. Medeni memleketlerde ifekçilik haqqında miñlerçe kitāb başılıp (8) maħşuş ifek-çilik dāru'l-funūn medreseleri bar. İfekçilik fille kırtlarını terbiye (9) haqqında hem ücme yıgaçları haqqında uşbu kitābçe Uyğuristān-da birinci ādım bolup (10) meshūr mütahaşış-ları Muħammed ħan pādişāh hōca ve Polatof-nıñ kitāb (11)-larından ālınup yazıldı. Mundan kēyin yeni ħükümetimizniñ (12) yārdımı ilen Uyğuristānda fen kitābları kıtarıda (13) ifek-çilik haqqında hem çoñ kitāblar (14) olaçaqtır. Ücme ösdürü (15) fille çıkaru işlerini ālğa (16) başup dihkānlarğa (17) büyük menfa'at bēre (18)-çektür.

[Sayfa 1]

(1) İfekçilik hem ifek kırtları haqqında ma'lümāt (2) İfek bu künde tıllā kıtarıda bir kıymetli māludur. Ücme dirahıtları bolğan (3) yerlerde her bir dihkān ħuşūşan ħātūn kız āz miħnet ilen çık ful taparlar bu (4) künde yifek kırtlarını ēñ köp baqadurğan memleket bolsa Yaponiyadır. Bunda (5) ifekçiliki bolamağan hiç dihkān 'ā'ilesi yokdur. Bundan kıala Ĥitāy, İtalya, (6) Fransa, Türkiye memleketleri bolup bizniñ Uyğuristān memleketi bundan 1500 (7) yıl evvel yifekçilikni dünyāğa tarqatsa hem bu künde ārkada kıalup özni yifek (8) ilen te'min kıla ālmasdan Yaponiya, Hindustān, Rusya kibi memleketlerden (9) āldıralar ifek kırtını evvel zamānlarda ādem balaları bilmes idi ifek (10) kırtınıñ başlap tapılğan yeri Ĥitay memleketi bolup başlap fāide ālış-nı (11) Ĥitay bilgen-ler. Ötken zamānda bir ādem ücme dirahıtige çaflasıp yatқан (12) bir fille-ni tafıp ālğan hem közige yaħşı körünüp oyağımı buyağımı kırap

[Sayfa 2]

(1) “Bu nēme ēken” dēyip tartıp kırap ifeklikni nihāyetde pışığlıkıni bilgenden (2) kēyin bir munçasını öyge yıgıp kēlgende ħātūni fillelerniñ talasını tartıp baqıp (3) bir tarağğa oħşaş nēme bilen tarap ālıp āndan yip ēgerip pārça (4) parat işlerige tutupdur. Kēyin ifekçilik ālğa kētüp Ĥitay melikesi (5) Silinci Ĥānım ifekçilik-ni teraqqī kıldurğa köp yārdım ētken ifekçilik-ni (6) Ĥitaylar faķat çet memleketlerge çıkarımaslık için çet memleketlerge fille (7) uruğ-nı ālıp çıkan ādemlerge ölüm cezāsı ēdi bunıñ için ifek-çilik (8) köp yıllar faķat Ĥitay memleketinde 'ā'id bolup kıaldı. (9)Fille uruğı kıanday yol ilen çet memleketlerge çıktı (10) Birinci mertebe fille uruğı bizniñ Uyğuristān memleketinde çıkımış, hem bu (11) ħaķda bunday bir rivāyet bar Ĥitay ħāķānı-nıñ bir kıızı Hōten emīrine bundan (12) 1500 yıl evvel kēlini-likke tēgken ēken, hem erige kıandaķ bolsada ifek uruğ (13) nı ālıp barmaķçı bolğan pādişāh kıızı bolsa hem ifek uruğnı çet ēlge (14) çıkarısa elbette kızğa ölüm cezā bolur ēdi. Lākin kız çaçını tarap çaç (15) ārasığa fille uruğı salıp kēlipdur, hem şu künden başlap Hōten, Kaşğar, Yārkend (16) taraflarda ifekçilik başlanup āħırında Uyğuristāndan bütün dünyāğa tarqalğan.

[Sayfa 3]

(1)İfek kırtları baķup terbiye kılu dihkān rüzgāriğe çoñ fā'idedür (2) Ĥazırkı yeni ħayātımızda biz Uyğuristānda ifekçilik (3) işini ālğa şalmaķımız lâzımdır. (4)‘Umūmi ifekçilik kırt-nı terbiye kılu ve ücme (5) dirahıtları ösdürü haqqında uşbu kitābda yazılğan ma'lümātlar (6) -dan fāidelanmaķınıñz tavsiyedür.² (7) Kırt baķuçılarğa maşlahat (8) <1>Kırt uruğ ālğan vaķtiñizde faķat Kaşğar ticāret ve şinā'at şirketi (7) tarafindan ħaricden kēlgen fille uruğını ālıñız. (9)

² Metinde تېوشدور şeklinde. Bu yanlış yazım olabilir, sözcük توصیه tavsiye olabilir.

<2>Uruġnı ilgerirak ālip koyġan bolsañız vaķit kēlgünçe kuruķ (10) ve Őalkun öyde Őaklanız ısıķ öyde koyšanaız kurtı bī-vaķit çıkıp (11) kalış ihtimāldur. (12)<12> Ücme yafraq çıkariŐıġa yakın kēlgende uruġnıñ kutasını açıp (13) ĥaltasından çıkarıp bir tāza āķ lata pāk āķ kaġez üstige yufķa kılıp yayıp (14) koyıñız mine Őu vaķitda ısıķ ve kuruķ öyde saklaysız.

[Sayfa 4]

(1) <4> Şu tertibde koyup kurtlar öziden özi çıkġunça ŐaŐılmasdan Őabr (2) kılıp tursañız vaķti kēlgende kurtlar öziden özi çıkadur. (3)<5> Kurt-lar tizrak çıkısun deyip ālev yakınıġa yaki lepede saklap çıkarı (4) -Őnı mutlāk öylamañız āftābda kuruķ qalar ālev āldıda köyüp qalar lepede (5) saklasañız demi kaytup ölüp qaladur eger kurt çıkıŐada kesel bolup (6) çıkadur. Kurtlar hem ādemġe oĥŐaġan tirig cānvārdur ādem bundaġ çoñ (7) bolġanı bilen ısıķ Őoġaķ ve bed-büy-lik yakmaydur, kiķik-kine kuruķ kandaġ (8) kılıp çıdaydur, Őunki yaĥŐılap tüŐünüp ālıŐ kerek-dur. (9) <6> Kurtlar çıkıa baŐlaġanda her küni çıġķan kurtlarını, künde keseni (10) künde bölek kılıp ācratup āluñız her küni çıġķan kurtlarını birbirige (11) koŐmasdan çoñ-nı çoñçı kiķikni kiķikçe kılıp baķarsız. Yanlış bolmaslıķı (12) üçün hem baŐķa baŐķa kaķalarda koyarsız. Kurtlar uruġdan her küni érte (13) bilen çıkar her küni çıġķan kurtlarını yarım kün bolġança ġazañ Şalıp evveldin (14) tayarlangan cāyġa ālip temām kılıñız. Kéyin çıġķan kurt-larını értesi uşbu (15) yol ilen ālup ikinci cāyġa koyñız. (16) <7> Uruġdan çıġķan kurtlarını ġazañ salıp ihtiyāt ilen ālasız. Alġanda (17) kurtlar izilmesin çünkü kurt uruġdan çıġķan kün körinmeslik (18) kağar meyde boladur. (19) <8> Kurtlarını uruġdan ācratup ālġanıñızda āçılmaġan uruġ-lar çaplaşup

[Sayfa 5]

(1) çıkısa kéyin kuruķlar çoñ kiķik bolup qaladur. Kurtlarını āralaŐ baķudın (2) kēlġen zarar cīķ-dur. (3) Kurtlar kefile (Őeferek) bolġanda yigit ve kız boladur mine: Şundan (4) Őoñ toĥum tuġadur ve tuġduradur. (5) <9> Kurtlarġa ĥaŐeki³? ücme yafraqıdan beriñ yafraq-lar solaŐmaġan bolsun, (6) hól bolmasun, yaki hól-lep berilmesün, hem āftābda ısıp kētmegen bolsun, (7) çañ tufraq bolmasun, yafraqnı kēsip alıp kēlip kurt baķılġan öyde āzġına (8) yayıp koyup toĥtatıp bēriñiz, yafraq-nı hól kılıp bērseniz kurtlarġa (9) “ķarasan” deġen kesel tēgedür kurtıñız kırılıp yoķ boladur. Hemesi ölmese (10) hem qalġanları yaramaydurġan yamān ve āzġına fille boladur. (11) <10> Kurtlarġa yeñi āçılġan vaķitde yafraqnı künige dört beş mertebedin kem (12) bērilmesün, toġrı-sı yeġençe bērilsün elbette yafraq āŐıp qaladurġan bolmasun. (13) <11> Kurt āçılġandan başlap ikinci uyķusı-ġıça yafraq-nı fıçaķ yaki (14) kayçı bilen uŐaķ-lap kēsip bēriñiz yafraq-nı koluñız bilen uvalap ézip (15) bērseniz yafraqġa koluñız-nıñ zehri ötüp qalıp kurtlarınġ kesel (16) boluŐıġa sebeb bolasız. (17) <12> Uyķusını alġandan kéyin tā dörtüncü uyķusı-ġıça (18) yafraqnı bütün bēresiz.

[Sayfa 6]

(1) <13> Dörtüncü uyķusıdan turġandan Őoñ yafraqnı navtası bilen bēre (2) -rsiz, dörtüncü uyķusıdan turġandan Őoñ yafraqnı yeġençe bērseniz köp (3) yaĥŐı iş kılġan bolursız egerde kēçesi turup bir iki meretebe yafraq bēr (4)-seniz fāidesi öziñizġe köp boladur meŐelen: kurt tutuŐķa (mutaĥaŐıŐ bolġan (5) Ĥitāylar kurtlar fille oraŐġa) yakın kēlgende kēçe kündüz berāber āzġına āzġına bolsa (6) hem bir künde kırķ meretebe yafraq bēredürler. (7) <14> yamġur yaġıp havā salķun bolġanda kurtlar kem-raķ evķāt yepdurlar (8) iŐtihanı kemiyip qaladur.(9) <15> Kurtlar uyķuġa kirgende yafraq bērip tınçsızlamañ kurtlar bir kün (10) yaki bir yarım kün uĥlaydurlar. Uyķudan turġanda yafraq istep ĥaraketġe (11) kerip qaladurlar mine. Şu vaķitde yafraq bēriŐ kerek kurtlar ‘ömürleri-niñ (12) içinde ālte meretebe tölleydurlar ya‘ni postlarını taŐlaydurlar. Dört meretebe (13) kurtlık

³ Metinde خشكى Şeklindedir.

vaĥtinde bir mertebe fille orap bolġandan k eyin postını taşlap iĥinden (14) kepile (şeferek) bolup  ıĥadur.  urt vaĥtinde t legenni  urt baĥuĥılar (15) ortasında uĥlagan d eyip  ytil dur. Toġrısı  urtlar uĥlamaydur t rt (16) beş k n yafraĥ yep katta bolġandan kiyin postı  zige tar k lip  aladur mine: (17) şundan soġ postını taşlamak  c n başını k terip bir k n yaki bir yarım (18) k n  ımırlamay yatadur:  urtlar başını t pege  ılıp yatĥanda zorlık bařıġa

[Sayfa 7]

(1) k lip başındaki postı teriġ bolup boynındaki postı yırtıladur şundan k yin (2)  heste  heste postı-nıġ iĥiden  ıĥadur bir  z dem alıp harduĥı  ıĥġandan k yin (3) yine evĥ t isteydur  urtlar fille oraġuĥa beş yaşaydur uruġdan (4)  ıĥandan başlap t  uĥlaġunĥa bir yaş toladur. (5) Birinci uyĥusını  lġandan k yin ikinci yařıġa  adem  oyadur. (6) İfek  urtlarını terbiye  ılmaĥ  c n Kařġar řaĥr larında (7)  cme dirah ları  ıĥdur.

(Resim)

(8) Mez r Hid yet'ull h İş n Hoc   f ĥ Kařġar (9) Huş şan Hid yet'ull h Hoc   f ĥ mez rının  evreside  cme dirah ları  ıĥdur.

[Sayfa 8]

(1) Birinci uyĥusı bir k n, ikinci uyĥusı bir k n,  cinci uyĥusı bir (2) yarım k n, t rtinci uyĥusı bir yarım k n,  urtnın uruġdan  ıĥup ġoz  bolup (3)  lgeni-geĥe taĥminen 40 k n v ĥit  ted r bunu k r p teciribe  ılıp turuřnıġ (4) her cihetdin k p f ydası bardur.

Birinci yaşı uruġdan  ıĥĥan k niden ĥes blanadur.

1'inci yaşı- 5-6 k n (resim)

2'nei yaşı – 4- 5 k n (resim)

3' nci yaşı – 5- 6 k n (resim)

4'inci yaşı – 6- 7 k n (resim)

4'inci yaşı- 9-10 g n (resim)

 lem hem fille ġozası

32-39 k n  ayyar boladur

[Sayfa 9]

(1) <16>  urtlarını t za ve  uruĥ  ylerde baĥıġız c y tar bolmasun  urt-(2) nıġ  stı d 'im   uruĥ ve t za bolup tursun k rsetelgen c v n  ıřlaĥ  urt (3) baĥuĥı-ları  c n  ġ  san bir yoldur tut yıġaĥıdan  ılsa boladur buġa  rĥan (4) ve miĥ k rek  mes t t postlaġı (5) bilen baġlasaġız kif ye  ıladur (6) buyreni? elbette taparsız. Cav nnıġ (7)  gizliki on ġariĥ y rdin iki (8) ġariĥ k terip takĥe  ılursız (9) her  abatnıġ  arası  c t rt (10) ġariĥ boladur yaynı⁴? beş  lte ġariĥ (11) uzunluġını  yiġizge l yık  ılsaġız (12) hem boladur. Suri? bir tamanaġa  ġadurġan bolsa  rĥa t mdan bir uzun yıġaĥnı (13) iki b rcekige toġrı  ılıf baġlansa  ımırlamaydur bir  abat cozanıġ (14) kem- iliki şolki bir  yge k p  urt sıġdurup bolmaydur eger  c  abat (15)  ılınmasa bir  uta uruġ  c n kemi  c ĥ ne  y kerek boladur. (16) <17>  urt baĥılġan  yge şim l kirip tursun  urtları  tk nĥi şim llar (17) -dan saĥlaġız  urtlar  ft b yaruġnı bed b yuluġnı ve t t n-ni yam n k red rler. (18)  urt baĥılġan  yni   m li saĥĥan ve  uş arılardan iĥtiy t  ılıġ  urt- (19)nıġ yaĥın d şmanı   m li bolġan-lıĥdan saĥlamaĥ  c n c v n-nıġ  stige

[Sayfa 10]

(1)  yaġları tegige safal t v ĥda su  oyuġız ve sunı her  c t rt k nde yeġilep (2) turuġız egerde tapılsa  ara mayġa latanı h llep c v n-nıġ  yaġıġa baġlap (3)  oyso hem   m leden saĥlaġan

⁴ Metinde yazımı     i şeklinedir.

bolursız. (4) <18> Kırtlarını öyde baķın āyvān (açık cāy) yalangaç tūnike tām-nın (5) tegide baķmanız kırtınızğa zarar boladur. Kırtını cāvānda suride? baķın üç (6) kıvatlık cāvān kılıp baķsanız bu öyge köp kırtlar batadur. Āyvānga köterip (7) āvare bolup yürmeysiz, cāvānnı üç kıvat kılıp baķsanız on, on bir (8) yıgaçlık iki öyde bir kıta uruğ baķsanız boladur. (9) <19> Kıraŋgu öyde kırt baķmanız kırt baķadurğan öy-nin bir tamanı (10) kıraŋgu ikicinci tamanı yaruğ bolsa kırtlar kıraŋgılıķda turmasdan yaruğluķğa (11) kırap yıgılışıp bir biri üstige uyulup kıalıp kırt baķuķını kıynap kıoyadur (12) kırt baķuķı bolsa tüşünmesden kırtım taşıpdur dēyip söyünüp kıoyadur, bıraķ (13) kırt taşmağan o taşıs öyiŋizniŋ nā-kolaylıķıdın kēlgenni bilmekçi bol- (14) sanız kıraŋgı tamandağı kırttan bir haber ālınız kırt taşķanı-nın kıraŋgı (15) taraıdaki kırtlarınıŋ kaçķandan ēgeyitini? köresiz. (16) <20> Kırtlar fille oraşķa yaķın kēlgende desteni haızırlap cāvānnın ātraıfıĝa (17) kıoyınız kırtlar pişkende fille oraş üçün haızırlık köredür iķini sürüp (18) boşatadur rengi tınıķ bolup sarĝayıp melleden bolup turadur mine şundan (19) kēyin yaıraķ yemesden kēyin destege çıķıp kētedür. Kırtlar yayılıp destege

[Sayfa 11]

(1) kiredürĝen bolsun orta āçuk tursun, kēyin kıalğan kırtlar bolsa bir kün yarım (2) kün yaıraķ bērip turınız. (3) <21> Şu kitābķede körsetilgen maşlaħatlarını ri‘āye kılıp kırt tutsanız (4) kırt baķış işini çilleki? uruğ bolsa otuz künde āķ baĝdād fille bolsa kıırķ (5) künde tamām boladur. (6) <22> Deste kıoyĝanızdan kıyin kırtlarınıŋ üstini çadır yaķi ferde bilen (7) orap kıoymaŋ üsti yapıķ bolĝanda kırtlarĝa havā tēgmesden demi kıaytup (8) kıaladur köpleri öledür. Fille orasalar hem kırtlarını çadır bilen orap (9) kıoysanız olvaķıtde yetmişmegen⁶ kırt-lar bir munça vaķit āvķat istep yürüp (10) āħiri nāçārlikide yaķi “ölĝeniŋ küniden” fille oraydur filleleri şalaŋ (11) boluşı āyıkdu⁷ bunday fillelerinıŋ behāsı ārzān boladur, kırtlarınıŋ üsti-ni (12) bekitseniz kıynap kıoyup tirikçilikden kıaldırasız- cāvāndeki ba‘zi kırtlar (13) destege çıķmay kıalğan bolsa yaħşı-sı olarını ācratıp alıp başķa baķış (14) kerek şundaĝ kılınsa sizge āsan boladur, hem yaıraķ köp kētmeydür kēyin (15) kıalğan kırtlarını tērip ālmasdan fille oraĝunça paylasanız ilĝiri orap kıalğan

[Sayfa 12]

(1) fillelerden kepile çıķıp kētişi yaķın iħtimāldur öziŋiz oylap köriŋ sizni (2) başınız bilen teniŋizni körfege orap kıoyosa yaħşı bolamdur. Nāri barsa (3) yarım sā‘atke çıdaysız, kırtlar hem siz ve bizge oħşaş canlı ĝayvān şu (4) maşlaħatlerge yürmeseniz bir mertebe kırtlarınıŋ üstini oramasdan tecrībe (5) kılıp köriŋiz ondan kēyin fāydesini öziŋiz bilüp ālasız. (6) <23> Kırtlarınıŋ hemesi destege kırüp kētkenden kēyin yette, sekiz kün (7) ötmesden filleni tērmek kırtlar fille orap turĝanda fille tērip işiŋizni (8) buzup kıoymaŋ. Filleŋizniŋ hidi buzulup demi-kıp kıaladur bāzāra⁸ (9) hem behāsı ārzān boladur. Kırtlar filleni, tamām orap işden kıutılĝandan kēyin (10) filleni terip alıŋ. (11) <24> Filleŋizni tērgen vaķitiŋizde fille köp bolsun dēyip beş on kıara hem (12) āķ pacaķlarını āralaş kıılmaŋ, paçaķlarını bölek tēriŋ āralaş kıılsanız köp (13) filleni iflās kılıp kıoyadur ve filleŋiz-nin bāzārda ārzān satılışıĝa sebeb bolasız. (14) <25> Öziŋiz kırt uruğ kıayyar kıılamen dēyip aşla oylamaŋız kıolda (15) kıayyarlanĝan uruğ heme vaķit kesel boladur uruğ kıayyarlaş üçün uruğçılaraĝa (16) maħşüş köp bilim kerek boladur kırt uruğ kıayyarlap satsanız ĝükümet (17) kıaşıda ‘ayıbdār bolursız. (18) <26> Dihķançılıķ dēp cāydārı kesel uruğ tutup āvare bolup yürmeŋ (19) ‘ömriŋiz bī-kārĝa ötedür cāydārı uruğ öziŋizni kesel-likiden başķa pillesi

[Sayfa 13]

⁵ Metinde yazımı ايكيتتى şeklindedir.

⁶ Metinde yazımı يتشممكمن şeklindedir. Doğru yazımı يتشممكمن olmalıdır.

⁷ Metinde yazımı ائبقور şeklindedir. Doğru yazımı ائبقور olmalıdır.

⁸ Metinde yazımı بازاره şeklindedir. Doğru yazımı بازاره olmalıdır.

(1) bāzārda iki berāber ārzān yūredür, çünki ifeki kem çıkadur. Uruğnı faқаt (2) “Kaşğar Ticāret ve Şinā‘at Şirketi” idaresinden ālıñız. (3) **(kurtların keselleri)** (4) Biz kurtların kesel-lerinden uşbularnı yazıp ötemiz. (5) <1> Şarķ yaki sēmiriş keseli: bu kesel kurtnın fillle oraş āldıda peydā (6) boladur, kurt vaķit-siz avķātdan қalıp ifekni boyra? kibi her tarafta tarқatup (7) özi hem қarayup ölüp қaladur bunıñ üçün bu kesel kurt-larnı (8) selāmet kurtlardan acırtıp қoymaқ lāzim. (9) <2> Қarasan keseli bolsa uruğ-nıñ kesel bolğandan yamğurdan höl (10) gazañ-dın peydā boladur, bu kesel haterli kesel hem ve baki? kurtlarnı öltüre- (11) dür, mümkin қadar selāmet kurtlarnı ācratıp ālıp kesellerni öltirmek lāzim. (12) <3> Қara taban keseli bolsa bir öy emes belki bütүн ilinıñ⁹ kurt- (13)larnı-nı harāp қiladur. Bu kesel bolmasun üçün faқаt meşhu¹⁰ mühürli қutalı (14) pille uruğ-nı isti‘māl қılmaқ lāzim. (15) <4> Kurt baқğan ādem қol-larını kēyim-lerini pākize қılmaқ lāzim, kesel bolup (16) kurtlar қarıлup turğan yerden kelgen ādem қолı kēyümi ile kesel-ni başқа yerdeki (17) selāmet kurtlarğa ālup kēlebiledür ihtiyātlık bolmaқ lāzim...

[Sayfa 14]

(1) **Ücme dirahıt-leri-ni österiş yolları** (2) İfek kurtlarnı terbiye қilup fillle ālmaқ üçün ücme dirahıtleri lāzim: dihқān (3) rüzgārında қanча ücme dirahıtı cıķ bolsa şunча fāide ālışke mümkin boladur. (4) Kurt baқmaқ üçün āķ ücmenin (gazañı)nı kerek қara ücme (5) şāh tut-nıñ gazañı kerek emes, çünki kurt ānча yaħsı kōrmeydu (6) ekiş üçün hem āķ ücme āsandur. Ücme yıgaçları yumşaq ve қuruğ (7) yerlerni halaydur, ücme dirahıtı yüz yılğaça yaşaydur, b‘azıları üç yüz yaşke (8) қadar yaşaydur lākın ‘itibārsiz ösken dirahıt-lar kesel bolup gazañı kem bolup (9) 20-30 yıl yılda қurup қaladur. Ücme dirahıt-larnı-nı ösdürmek üçün iki yol bar. Birsı ücme uruğnı sēpip öz қолıда ündürmek. İkinci-sı (10) ücme köçet-lerini otқaziş. Ücme dirahıt-larnı sēpip ösdürmek üçün (11) tēkiş¹¹ cāy suğarış āsan, her vaķit āftāb tüşüp қaramāl ve başқа hayvānlardan şaқlanmaқ üçün tāmli cāy bolmaқ lāzim. Bahārda cāy tazalap қoyup (12) tamām yetker қılınadur: ücme uvrğnı¹² sepiş¹³ üçün evvelki yıldan tayarlamaқ lāzim. (13) Uruğnı tayarlağan vaķitde yaħsı āķ ücme dirahıt-nıñ tamām pişken ücmelerini (14) dan¹⁴ ālmaқ lāzim. Uruğnı ācratıp ālış üçün sim ile kefe şalıp қол bilen (15) ezüp su bilen yuvıp¹⁵ şiresiden acratıladur. Keyken¹⁶? uruğnı yuvıp kurtup (16) şalқın cāyda behārge қadar şaқlanadur. Bir dirahıt 50 cıñ ücme berse bundan

[Sayfa 15]

(1) bir yarım cıñnı uruğ bolsun. Uruğnı қатар қilup sēpiş āsan hem yaş (2) köçet-ni oltırtuş āsan boladur. Uruğ sēpiş üçün bir yıgaç қazıқ ilen (3) çönek uzutike¹⁷? ārası beş verşuk¹⁸? қaldırıp tōrt қатар ārgıca қılınadur (4) çoñқurlıқı yarım yaki üç çārek verşuk? boladur sepilgen uruğ on (5) on beş күnden başlap çıқаdı 4-5 yaқraқ çıқarğandan kēyin ārtıқçelerni (6) suğurup taşlağa lāzim uruğ sēpilgen çönek-ke vaķit-vaķit su sēpip (7) turuşқа hem tazalap köçet-niñ tekini çapıp hem boşa қilup turaladur.(8) Zemīn-ge қarap 4 dın 8 mertebege қadar otap tazalap turış lāzim. Behārda (9) sēpilgen uruğ күzge қadar çoñ bolup āftāb-dan қorқmaydur. Yazda hem (10) күzde sēpilgen uruğ-larnıñ ösüvi haterlidür 2’inci yılda bahārda kökergen (11) köçet-lerni kavlap ālıp ikinci orunğa köçeriledür. Bundan maқşad yaş (12) dirahıt-larğa cıķ-raq cāy birüp çoñ dirahıt-lar terbiye

⁹ Metinde yazımı اينك نينك şeklindedir. Doğru yazımı عائله نينك olmalıdır.

¹⁰ Metinde yazımı مشهور şeklindedir. Doğru yazımı مشروع olmalıdır.

¹¹ Metinde yazımı تيكس şeklindedir. Doğru yazımı تيكش olmalıdır.

¹² Metinde yazımı اوروغنى şeklindedir. Doğru yazımı اوروغنى olmalıdır.

¹³ Metinde yazımı سش şeklindedir. Doğru yazımı سپش olmalıdır.

¹⁴ Metinde yazımı دن şeklindedir. Doğru yazımı دانه olmalıdır.

¹⁵ Metinde yazımı بوبب şeklindedir.

¹⁶ Metinde yazımı كيكين şeklindedir.

¹⁷ Metinde yazımı اوزوتيكه şeklindedir.

¹⁸ Metinde yazımı ویرشوك şeklindedir.

kılmaktadır köçirile (13) turğan cāy āftāb tüşken hem şugarşka kolay hem tegiz yerler bolmaq 16-20 (14) verşuk? kadar yeni cāy hem uruğ sēpişke- on, on iki verşuk? çoñkur (15)-lıqda çafılıp āriķ ālnadur līkin ārası yarım gez qaldırılıp köçet igeleri (16) köçet-lerni ēgkende iħtiyāt ilep özlerine yaraşa çoğurğa otkazıladı iki (17) köçet-niñ ārasını yarım gezden qaldırıp iki qatarnıñ ornıda kiçik (18) āriķça ötkerip bir gez āra qaldırmaq lāzim yaş köçet-lerni otkazıp bolğandan (19) kēyin tizden ıldız başlangan-da yerden iki verşuk? yuķarı-lıqdan kēsip

[Sayfa 16]

(1) taşlanadı yeni-den çıkan şahlarnı bir çoñrakini qaldırıp başqalarını kesüp (2) taşlanadur hem şu kēskünçe ösüp kētedür yaş dirahıt-nı şugarıp (3) ārtıķ şaħ-larnı kesüp turuladur yine bahārda yaş dirahıt üçüncü yaşqa (4) çıķğanda bahārda üç meretebe oşuk şaħlarını kēsüp esāsı (5) şaħlarını qaldırılrsa yahşısı ösüp kitedür. (6) Bāğlarda zemīn-lerde ücme yağaçnı qatar ündürüp divāl (7) tām kibi kılınsa cıķ fāideli hem çiraylık boladur ifek (8) qurtlarını terbiye kılıp östermek üçün ücme dirahıt-ları- (9) niñ cıķ bolmaķı lāzim: ālte mişkal (yaki 25 giram) li bir (10) quta fille uruğına otuz beş dān ellik tūpke kadar yetişken ücme dirahıtı lāzim (11) boladur. Yahşısı terbiye kılğan dirahıt-lar ğazanını hem köp bereler beş yaşdaki (12) dirahıt 25 cıñ āltı yaşdaki 40 cıñ yete yaşdaki 50 cıñ 8 yaşdaki 60 (13) cıñ 9 yaşdaki 80 cıñ 10 yaşdaki 90 cıñ 10 yaşdaki 130 cıñ (14) 20 yaşdaki 150 cıñ...**(15) Ücme yafraqlarını alış yolları** (16)<1> Āftāb çıķup yafraqlar quruğandan kēyin hem āftāb oltırışdan ilgiri (17) yarfraqlarını yığmaq lāzim. (18)<2>Āftāb qattıģ ı'ssı¹⁹ turğan vaķıtta yafraq²⁰ yığılmasın mundağ yarfak tiz (19) buzulıp qaladur.

[Sayfa 17]

(1) <3>Yafraqnı yığılğandan kēyin basıp qoymasa boladur. Çünki basılğan yafraq (2) kēyin buzuladur. (3) <4>Yafraq salqın ve şāf havālı öyde saqlansun. (4) <5>Yamğurda kēsilgen yafraqlar bolsa şamāllatıp qurutılsun. (5)<6>Yığılğan yafraq²¹larını dölep, üstni körpe yotқан bilen yapılıp qoyılmasın, (6) mundağ bolğanda yafraqlar kızip qaladur. Bunı yeğen qurtlar hem kesel (7) boladur mümkün kadar yafraqlarını yayıp saqlaş kerek. **(8)Ücme-tut dirahıtı-nıñ keselleri** (9) Ücme dirahıtı yahşısı baķılmasa, neçe ħil kesel-ge mubtelā boladur. (10)<1> Dirahıt-nıñ sasımaķı: bu kesel dirahıtını kēsip yārādār kılğan yerden (11) başlanadur hem havānıñ yārdımını bilen dirahıt-nıñ ārasıģa nem kirip kāvāk kıladur. (12)<2>Yıldızları sasıs: bu kesel dirahıt üçün qorğunçılık ve yuķumlılık (13) bir keseldür. Peydā boluşı bilen dirahıt-nıñ yıldızları āypaķ bolup quru (14) başlaydur ve tizden başqa dirahıtlarģa ötep olarnı hem kārdān çıķaradur. (15) <3>Yafraqqa qara dağ tüşmeklik: egerde dirahıt yahşısı baķılmasa, yaki (16) bek nem yer bolsa, küzde yafraqlarģa qara dağlar peydā boladur. Bu kesel-ni (17) yoķaltıģ-nıñ sebebi kesel şaħlarını kēsip taşlamaķ hem tegige tökelgen (18) ğazanlarını otkā yaķıģ ve köydürüş bilen boladur.

[Sayfa 18]

(1)<4> Qadaķ yaki qaynama keseli: qaysı bir vaķıtlarda, dirahıtların zahım tartқан (2) yerlerinden ösüp çıķıp çoñ dumbaķ boladur. (3) Dirahıtdaki qaynama keseli-ni tügetmek üçün anı kēsip ālıp, ornıģa (4) āħak hem kül bilen āralaşturup kılğan lay-nı sürkep qoyıģ lāzımdur. **(5) Ücme tut baķıģ toğrıısında ba'z-ı bir maşlahatlar** (6) <1> Kurt baķmaq üçün ücme (tut) dirahıtını tērimaķ kerek, vaķtı bilen (7) ol köp fāyda kētiredür. (8) <2>ücme dirahıtını tērip miħnetni āyamasdan toğrı terbiye kılmaq kerek. Çünki (9) dirahıt çoñ bolğaç kılğan küç ve miħnetni töleydur. (10) <3> dirahıtını bek çoñkurģa terimasa boladur. (11) <4> Boş ve bīkār bolğan yerlerniñ hemesiģe ücme dirahıtı tarısa

¹⁹ Metinde yazımı انسسب şeklindedir.

²⁰ Metinde yazımı يافراق şeklindedir. Doğru yazımı يافراق olmalıdır.

²¹ Metinde yazımı يافراقلارنى şeklindedir. Doğru yazımı يافراقلارنى olmalıdır.

boladu. (12) <5> Dirahtlarını bek tâza kılıp terbiyelemek kerek. (13) <6> dirahıtlarını mâl ve ülâğlardan saklamak. (14) <7>Dirahıtlarını kesel bolışdan saklamak. (15) <8> Dirahtıñ tâza ve tertiplik hâlde her bir şâhlarığa âftâb ve havâ tégip tursun. (16) <9> Yafraqını toğrı revışde yıgmağ kerek ya‘nı her qandağ yol bilen bolsada (17) dirahıtkı ziyân yétmesin. Yađrak²² yıgmağ üçün ittik bâğbân pıçağı ve kıyçı hem

[Sayfa 19]

(1) here bilen fâydalanış lâzımdur. Ama qol bilen sındırmağ yaki kıñraq bilen ve (2) ya ki keki bilen çapmağ toğrı emesdur. (3) <10>Tiz tiz kitâbka qarap uşbu kitâbda körsetilgen yol ve maşlahtalarını (4) tutmağ lâzımdur.

Yaqında basılacak kitaplar

Hadıce Yusif Muzafer tarafından yazılğan

1)Uygur alfabesi 2) yeni Uygur alfabesi ve Latin harfi bilen 3) altı şeker tarihi 4) hesap kitabı 5) Uygurlar üçün Rusçe alfabe kitabı

[Sayfa 20]

İfek, pahta, yuñ, temir, kömüt, kümüş, âltun altı şekerde hesabsız çığdur. Bizge hurriyet oqu yollarını açıp tınc turmuş bergen hem iktisâdi quruluşka yol açqan

Çoqlırımız

Cenâb Şiñ duben, Li Cuşi, Hoca Niyâz Hacım Lo Siliñ Şin Cin Cañ ve Büyük Kahremân Mağmud Sıcañ yaşasun.

[Sayfa 21]

transport-naqliyyät

Dünyânıñ her tarafı birbirine bağlı birbirinden başka hiç insân, yurt devlet yaşamaydur.

Migoy 3.âyıñ 10.küni 24.yıldın başlap yeni açıldı

"Kaşğar transport şirketi"

Erkeştam Âltay Hindistân Transport işlerini yüritedür ibtidâ'i sermâye yüz miñ ser Yarçen boladur.

Re'is: Yusof Qarı Niyâz Hocâ Oğlı,

Mu'âvinlar: Molla Muhammed Dihqanbay Oğlı

'İsa Âhün Emîn Beg Oğlı

[Sayfa 22]

Kaşğar Ticâret ve Şinâ'at Şirketi Maqşadımız

- 1) Bütün âltı şekerde ifek, pahta, yuñ teri **kibi** mâllarını âlup satmağ.
- 2) Gezmâl kirâsın temir ve gayri milletke lazım bolğan eşyânı keltirip satmağ.
- 3) Kaşğarda 5000 çerâğlik iliktir istansesi qılmağ, radyo aftamabil işlerini yolğa salmağ
- 4) Her türlü fabrika kañ işleri toğrısında maşınalar âldurup iş qılmağ

Kaşğar Ticâret ve Şinâ'at Şirketi İdâresi

Reis İbrâhim Âhün Âhınbayif

Mu'âvin Muğlidin Hacım

Mirşâh Hacı Oğlı

Kaşğar

Kaşğar şehride Sevidiş mişyonıñ basma hânesida basıldı 1935.

²² Metinde yazımı باقراق şeklindedir. Doğru yazımı باقراق olmalıdır.

Sonuç

Tanıtmaya ve incelemeye çalıştığımız *İfekçilik- İfek Kurtlarını Terbiye Kıluv -Ücme-Tut Dirahtlarını-Ösdürü Hakkında Rehbername* adlı kitapçık, ipek böceği yetiştiriciliği ile ilgili konularda başvurulacak bir kaynak niteliğindedir. Bu eser ipek böceği yetiştiriciliğinin tarihi, hangi yollarla diğer ülkelere dağıldığı, ipek böceğinin yaşam döngüsü, ipek böceğinin bakımı, ipek böceği hastalıkları ve ipek böceğinin besin kaynağı olan dut ağacının dikimi ile ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Ayrıca eser, geç dönem Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu kitapçık metnine dilsel açıdan bakıldığında eserin okunaklı olması ve sade bir Türkçe ile yazılması dikkat çekicidir. Üstelik metin, Çağatay Türkçesi metinlerinde gördüğümüz büyük bir kısım dil özelliklerini yansıtmaktadır. Kimi durumlarda Batı Türkçesine özgü bazı eklerin kullanıldığı görülse de eser, büyük ölçüde Çağatay Türkçe yapısını muhafaza etmiştir. Ayrıca metinde bazı kelimelerin yazımında görülen çoklu yazım şekilleri de eserin anlam bütünlüğünü bozmayacak ölçüdedir. Kitapçık metninin kısa olması ve yazım üslubundan ötürü eserde Çağatay Türkçesinin tüm ses ve yapısal özelliklerini yansıtan sözcüklere ve cümlelere rastlanılmamıştır.

Kaynakça

- Hacimuhammed, R. (2023). İsveçli misyonerler ve Doğu Türkistan'daki misyonerlik faaliyetleri. *Türkbilig*, 45, 74-78.
- Eckmann, J. (2012). *Çağatay el kitabı*, [çev. Günay Karaağaç], İstanbul: Kesit Yayınları.
- Jarring, G. (1991). *Prints from Kashghar: The printing-office of the Swedish mission in Eastern Turkestan: History and production with an attempt at a bibliography*. İstanbul: Swedish Research Institute in İstanbul.
- Muzaffer, Y. (1935). *İfekçilik- ifek kurtlarını terbiye kıluv -ücme-tut dirahhtlarını-ösdürü hakkında rehbername*. Kaşgar: Cenübî Uyğuristānda İfekçilik Merkezi, Kaşgar Ticāret ve Şinā'at Şirketi, Tıpkıbasım.
- Törnvall, G. (2014) Hoten ve Kaşgar'dan: Gunnar jarring ve jarring koleksiyonu, [çev. Serkan Çakmak]. *Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi*, 4, 103-111.